EL PENEDÈS DURANT EL PERÍODE ROMÀNIC

SALVADOR LLORACH i SANTÍS
Sant Sadurní d'Anoia

INTRODUCCIÓ

En la present comunicació volem donar a conèixer el període històric del nostre poble en què es desenvolupà la cultura romànica.

Encapçalem el comentari amb un breu resum històric de l'època que ens referim i esmentem els principals fets que tingueren lloc en aquell moment d'iniciació del nostre poble com a tal. A continuació, fem un ràpid enfocament del que deurien ésser les terres penedesenques durant aquell període amb l'aspecte ecològic, el factor demogràfic i l'ètnic.

Després relacionem tots els temples de fàbrica romànica, o que conserven algun indici d'aquesta contrucció, que hi ha al Penedès i hi fem constar el municipi a on estan enclavats, així

com alguna de llurs característiques d'interès artístic.

RESUM HISTÒRIC:

Més que fer un resum històric, el que volem és emmarcar-nos dins l'època en què totes les edificacions romàniques estaven en plena vigència.

La motivació, tal vegada, de trobar aquestes edificacions en el lloc on estan emplaçades, pot ser pel fet del pas de la Via Augusta romana per aquesta zona, ja que el Penedès fins una època no gaire recent utilitzà aquesta via de comunicació i els seus ramals. Això dóna a entendre que durant l'època conqueridora, aquestes eren les rutes que seguien els exèrcits d'un o altre bàndol, ara bé, en aquells temps, la Comarca no era un lloc assentat i tampoc podia dir-se que estava lluny del perill de les "ràtzies" dels sarraïns, sinó tot el contrari, pel fet d'ésser zona de pas.

Del Penedès, s'ha dit que era "terra de ningú". El seu límit fronterís anava del Llobregat al Gaià, i al ser camí de pas el lloc on tingueren entrada totes les invasions àrabs.

Si hi ha hagut devastació vol dir que abans hi ha hagut nuclis de vida més o menys quantiosos on es treballava la terra i s'hi construïa; passada la invasió i amb l'ajut dels poderosos senyors dels castells, tornà a brotar la vida i aquests grups escampats tornaren a conrear i aixecar les pedres per fer-se vivendes i també fer les esglésies, objecte de culte que els donava aguant per a seguir la seva subsistència.

Observant el trajecte de la Via Augusta i les altres vies secundàries veiem que al seu entorn s'hi troben quasi totes les esglésies de fàbrica romànica del Penedès. La ruta d'aquest camí, segons anotació del sr. Giró, era el següent: Entrava per Altafulla seguint el litoral marí, per Clarà i Creixell, passava per sota l'arc de Berà, fins a Coma-ruga, lloc de banys romà, que

potser els àrabs utilitzaven durant la seva curta estada a casa nostra, d'ací s'endinsava a l'interior pel Vendrell, seguia per Bellvei i l'Arboç fins l'Almúnia i els Monjos, entrant a Vilafranca, d'aquí passava per la Granada, Can Bas, St. Sadurní, la Foradada i seguia el curs del riu Anoia fins al pont del Diable a Martorell damunt el Llobregat, i d'ací pel camí de Castellbisbal entrava a la comarca del Vallès.

A la zona de Garraf també hi havia alguns camins fets pels romans i utilitzats durant la reconquesta, però la seva importància era reduïda, per ser abrupte el terreny i agresta el paisatge.

A mitjan segle X el Penedès era zona de Frontera o Marca entre els autòctons i invasors egarenys, aquests últims tenien com a posicions avançades l'arc format per Lleida-Tortosa.

Era doncs entre el Gaià i el Foix on hi havia el nombre més gran de fortificacions, i l'area compresa entre el Foix i el Llobregat estava ben atapeïda de castells, cases fortes i torres de guaita, però ja no tan fortificada perquè la seguretat era millor.

L'any 985 hi hagué la famosa incursió d'Al-Mansur; al seu pas caigueren tots els reductes fortificats penedesencs tals com: Olèrdola, Castellví, Gelida, Subirats, la Granada, Lavit, Mediona, Font-rubí, Pontons, Torrelles de Foix, St. Martí Sarroca Pacs, Torre Dela (Vilafranca?), Moja, Canyelles, Olivella, Ribes, Calafell, Santa Oliva, Castellet, Banyeres, entre altres. En Rovira i Virgili, sobre aquest luctuós fet escriví: "Les proporcions del desastre van ésser enormes: amb raó por dir-se que l'entrada de l'exèrcit d'Al-Mansur és el fet més calamitós que registra la història del Comtat de Barcelona, almenys de mil anys ençà".

Però aquesta no fou l'única sinó que hi hagueren noves ràtzies els anys 1002 i 1005. Totes entraven com s'ha dit pel Penedès i en menor escala per la Conca d'Odena.

El comte Sunyer (914-950) va consolidar el domini sobre el Penedès. Governant el comte Ramon Borrell (992-1018) s'inicià la repoblació de tota la frontera de la Marca amb antics pobladors que havien abandonat el territori durant l'atac d'Al-Mansur, així

com també bergadans, ripollesos, francs i mercenaris germànics. Avui encara es conserven traços ètnics dels dos últims grups en diversos pobles de la Comarca.

Però, encara tornen una altra vegada els almoràvits a atacar el Penedès, és el 1107-1108, en temps de Ramon Berenguer III el Gran, que arribaren fins a Gelida, a on seran aturats als murs del seu castell. Va ésser aquesta l'última de les invasions àrabs al territori del Penedès.

Degut a aquest contratemps que sofria aquesta comarca en aquella llunyana època, va fer que els comtes de Barcelona se'n preocupessin en gran manera i fessin reconstruir castells i les seves corresponents capelles romàniques quan havien estat destruïdes pels invasors.

Ramon Berenguer I fou qui aconseguí la supremacia del comtat de Barcelona sobre els altres comtats de què estava formada la Catalunya Vella, i ell fou qui s'esforçà per a organitzar els drets de propietat, tant de les terres com dels castells, i foren les lluites internes ço que donaren més feina al comte. Perquè l'ambició de posseir gran quantitat de terra i castells junt amb les seves quadres feia anar els nobles a la guerra entre ells, aleshores es va fer la política matrimonial a fi de lligar més les propietats.

Hi hagué algun cas notable digne de mencionar dins aquesta ambició de poder en plena epoca romànica, cal recordar el celebèrrim Mir Geribert que es proclamà Princep d'Olèrdola, és a dir, governant independent de tot el Penedès, ja que en aquella època la ciutat més poblada era Olèrdola i també, estratègicament, la més ben situada, o sigui la capital d'un vast territori anomenat Marca. Arribà fins i tot aquest noble a aliar-se amb els sarraïns per lluitar contra el que podíem anomenar poder central, en la figura del comte de Barcelona; al final es reconcilià amb el sobirà i morí l'any 1060 en l'expedició del comtat al castell de Mora.

Per terme general les capelles o esglésies depenien totes d'un castell o senyoriu les unes estaven adossades a les mateixes parets de la fortificació, són el cas de Calafell, Marmellar, Subirats,

Catellví, etc. i les altres fetes als caserius o quadres, generalment depenents del cavaller de l'indret.

N'hi havia unes terceres que depenien directament d'ordres religioses, tal és el cas de St. Sebastià dels Gorgs que depenia dels benedictins de Marsella. Després va transformar-se en priorat i a càrrec ja dels benets de Montserrat. Un altre cas és el del St. Sepulcre d'Olèrdola que era dels hospitalers de St. Joan de Jerusalem. Altre cas era el priorat de Banyeres...

Es troba, en aquella època de construccions romàniques al Penedès, que el territori pràcticament estava tot a mans del Monestir de Santes Creus a ponent i de St. Cugat del Vallès a llevant. Això portava molts plets amb els senyors feudals.

EL MEDI NATURAL

Durant l'època romànica, el relleu poc es diferenciava de l'actual, això sí, no passava el mateix amb la climatologia, ja que era un xic diferent, almenys en el sentit ecològic; podem assegurar que molts dels indrets de la comarca estaven atapeïts de frondoses arbredes de pins i alzines i les rieres portaven aigua tot l'any, els dos rius principals eren més cabdalosos i hi havia una gran quantitat de fonts, algunes d'elles termals (Subirats, Calders, etc). Les planícies amb grans boscos i arbusts formaven diversos llacs de caire pantanós (a Vilafranca,el Pla, Banyeres...), així com aiguamolls al litoral marí, sobretot al Baix Penedès i fonts d'aigües medicinals a Calders i Banyeres.

Afluïen els llops, cérvols, porcs senglars i algun ós, entre la fauna superior. La degradació es produí a partir de la tala de boscos en segles posteriors.

Durant la reconquesta la producció agrària més important era la cerealística, i en menys escala, la vinya, el safrà, cànem, llinosa, moltes figueres al llocs plans i l'explotació dels recursos naturals tal com la llenya dels boscos, sobretot a Olesa de Bones-

valls. Es conreava ja l'olivera, el garrofer i es comerciava amb el margalló, que vegeta espontàniament a la carena del Garraf, molt utilitzat durant l'epoca per a fer escombres i altres utensilis domèstics.

Igual que durant el període dels romans, predominà la típica trilogia mediterrània el pa, el vi i l'oli. També deuria ésser bastant important la caça.

Demografia

Abans de la invasió musulmana predominava la "villae", als costats de les vies de comunicació, però degut a les freqüents ràtzies dels invasors, els habitants s'uniren o fugiren de les viles situant-se a llocs més segurs i fora dels tradicionals nuclis de pas. Quan el perill passà tornaren a poblar les planícies.

Els individus que poblaven aquestes terres eren els antics pobles ibèrics anomenats cossetans i laietans, llatinitzats i cristianitzats en part perquè els nuclis rurals, conservaven les seves ancestrals creences, adorant els déus pagans, ja que durant el període de calma visigòtic s'afiança la ruralització i la cristianització fou pràcticament nul.la.

Durant la invasió musulmana que fou breu, potser s'hi formaren algunes alqueries, ja que perduren alguns topònims d'aquell origen tals com Calafell, la Ràpita, Albinyana, l'Almúnia, etc.

Malgrat l'estat de guerra quasi contínu fins al començament del segle XII, i l'assiduïtat de les incursions realitzades per les tropes comtals o les àrabs, el Penedès no fou una terra "valde hereno" sinó que estava habitada i poc o molt es conreava la terra.

Tanmateix la població s'hi assentà amb lentitud i tendí a l'encimbellament en llocs de fàcil defensa fins que es conquerí Tarragona i llavors es repoblaren totes les antigues viles i llogarrets d'origen romà, adquirint una forma que bàsicament és igual a la d'avui en dia, en menys proporció demogràfica com és natural.

St. Sebastià dels Gorcs. Campanar d'influència llombarda del segle XII amb finestres biforades de mig punt amb capitells visigòtics del segle IX procedents d'una construcció anterior.

Capitell del segle XII de Sta. Margarida, als Monjos, a on va ésser batejat St. Ramon de Penyafort l'any 1175

Els repobladors foren els mateixos autòctons que fugiren o s'amagaren als llocs muntanyencs reforçats amb individus de la resta dels comtats catalans, amb una petita influència de francs i germànics que ajudaren a la reconquesta, la influència ètnica islàmica és nul.la, però no passa el mateix amb l'hebraica que deixa bastants indicis caracterològics a Vilafranca.

Per aquella època el Penedès no estava gaire poblat, però al segle XII, centúria de més tranquil.litat, d'on daten els més importants temples romànics que ens envolten, la població s'acostava als 20000 individus. La zona de més elevada aglomeració era Vilafranca, poblada pels olerdolans que, en passar el perill, s'assentaren al pla que tenien els seus voltants.

EL ROMÀNIC PENEDESENC

A les nostres contrades el romànic començà amb una gran pobresa de materials i formes ja que, com hem dit, el Penedès era sovint castigat per les incursions dels sarraïns. Aquesta situació durà més de dos-cents anys, ens ho confirmen els testimonis dels nombrosos castells roquers i torres de guaita que van anar-se construint formant un rosari defensiu; tenim els castells del Montmell i el de Marmellar, els de Castellví i de Foix, en lloc més segur els de Gelida i de Subirats i defensant el pas de l'abrupte Garraf els de Castellet i de Calafell, i com a lloc considerat inaccessible, Olèrdola.

Com poden veure tots ells dalt de turons, més o menys escarpats. Ara bé, junt a ells les seves esglésies on hi acudien els homes que se'n refugiaven. A la plana també es feren fortificacions però ja més tard, quan el perill no era tan seguit.

Quan vingué la relativa pau, es va millorar l'obra sagrada arribant a fer-ne, d'esglésies, de tan completes com les de Sant Esteve de les Masuques i Sant Marçal de Terrassola, on l'art s'hi fa evident amb tota la seva grandiositat, però el romànic, com tota moda canviava fins ésser absorvit per un nou estil molt

més carregat de formes que fou el gòtic, ara bé ens deixà aquestes acaballes una de les obres més meravelloses del romànic, l'absis de Sant Martí Sarroca, sens cap mena de dubte el millor de Catalunya.

Artísticament és fonamental notar que els edificis d'estil romànic de la nostra comarca presenten unes característiques que, en lenta evolució, es van repetint, i això es produeix ja que tots ells són fets seguint els criteris estilístics i constructius més rigids, fruit de la forma de vida d'aquella societat.

Pràcticament totes les manifestacions artístiques medievals tenen un sentit religiós o sagrat (2), l'església era mestressa de les consciències i també de bona part del poder econòmic i polític, propi d'una banda, del monopoli de St. Cugat del Vallès, primer, i Santes Creus després; per altra banda la identificació amb les classes aristocràtiques degut a la comunitat d'interessos, com és el cas de Mir Geribert.

Al parlar del romànic hom es refereix sempre als temples, ara bé, no és així, ja que de romànics també ho són els murs i les voltes del molts castells penedesencs, però això ja no és considerat art, sinó simplement la forma constructiva feta servir sense estil i de caràcter típicament defensiu.

De romànic civil, pràcticament, en tenim pocs llegats, ja que les edificacions solien ésser molt senzilles en aquella època.

Només podem esmentar les quatre finestres geminades de la façana del castell-palau de la Geltrú, les dues finestres geminades i arcs de mig punt de la torre trobada darrera la capella de St. Pelegrí a Vilafranca i algun finestral del castell de St. Martí Sarroca però tot ja d'època tardana, segle XIII.

En el plantejament de la classificació ha estat on hem tingut més dubtes, ja que no ha arribat cap temple complert fins els nostres dies, sinó que quasi tots tenen més o menys modificacions fetes al pas dels segles. Aleshores ens hem guiat per la seva factura, ja que encara que un temple sembli de construcció més recent com és el cas del de St. Joan d'Enveja, tant documental-

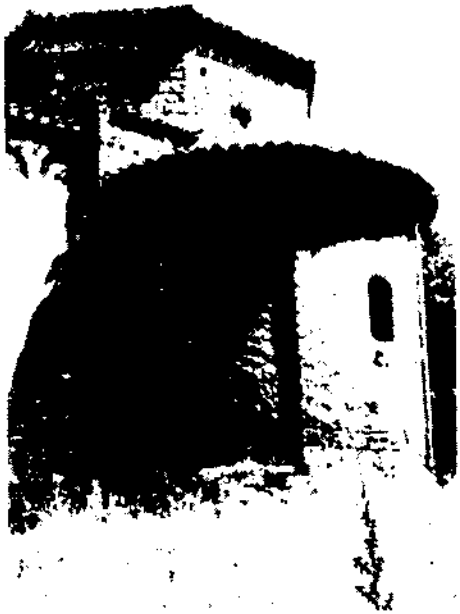

Detall absis llombar de l'església trevolada de St. Marçal de Torrelavit (segle XII)

Portalada de grans dimensions de l'ermita de St. Vicenç de Can Sardà a Guardiola de Font-rubí (Segle XI)

ment com per algun indici de l'obra, veiem que hi ha influència romànica i d'aquesta forma hem arribat a classificar 82 capelles i esglésies de fàbrica romànica completa o sols amb indicis. Potser que n'hi hagi algunes altres més, com l'església parroquial de Banyeres i la parroquial de Monistrol d'Anoia però no hem vist prou fonaments —almenys per ara— per poder-les anotar com a tals.

RELACIÓ DE TEMPLES

En la present relació classificarem les 82 capelles i esglésies romàniques de la Comarca (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf) en tres grups d'acord amb el lloc del seu emplaçament i dividirem cada un d'ells en tres noves separacions segons l'estat actual del monument.

El número que donem a cada construcció es arbitraria, sols ens serveix per localitzar el temple al mapa.

CLASSIFICACIÓ:

A) Situades dalt de turons, junt a castells.
B) Emplaçades als pobles
C) Establertes a la vora de masies.
— en bon estat
— conserven vestigis
— ruïnes.

A) SITUADES DALT DE TURONS

— **En bon estat**

1.— St. Miquel d'Olèrdola (Olèrdola) A.P.

Restes de capella mossàrab. Interessant columna i capitell mossàrab a l'ull de bou de la façana. Sepultures antropomorfes.

2.-- St. Martí Sarroca (St. Martí Sarroca) A.P.
Monumental absis, bellíssima portalada amb capitells, restes primitiva capella a la cripta.

3.– St. Pere de Gelida (Gelida) A.P.
Finestres pre-romàniques.

4.– St. Joan de la Muntanya (Pontons) A.P.
Absis llombard, arc pre-romànic, pergamí de l'acte de consagració de l'any 1073.

5.– St. Pere de Subirats (Subirats) A.P.
Restes visigòtiques, romànic tardà.

6.– Santa Creu de Calafell (Calafell) B.P.
Absis llombard, dues naus, sepulcres antropomorfes.

7.– St. Pere del Montmell (El Montmell) B.P.
De dues naus, arc triomfal.

8.– St. Miquel de Marmellar (El Montmell) B.P.
De tendència pre-romànica, absis llombard, interessant volta de canó.

9.– St. Pere de Castellet (Castellet i la Gornal) G.
Portalada, curiós porxo.

10.– Capella de Muntanyans (Castellet i la Gornal) G.
Portalada. Cloquer. Contraforts.

Conserven vestigis

11.– Sta. M.ª de Mediona (Mediona) A.P.
Imponent porta i gran nau interior.

12.– St. Elies (Mediona) A.P.
Absis amb finestra romànica.

13.– St. M.ª de Foix (Torrelles de Foix) A.P.
Portalada. Pica d'immersió baptismal. Romànic de transició.

Detall capitells portalada de Sant Martí Sarroca (Segle XII).

Timpà de procedència rossellonesa? amb el pantocràtor del segle XI.
St. Sebastià dels Gorcs

Ruïnes

14.– Capella de St. Miquel (Castellví de la Marca) A.P.
Restes de dues naus

15.– Sta. Maria dels Albats (Olèrdola) A.P.
Restes de parets

16.– Sta. Pere d'Olivella (Olivella) G.
Restes de murs.

B) EMPLAÇADES ALS POBLES

– En bon estat

17.– St. Sebastià dels Gorgs (Avinyonet) A.P.
Pantocràtor, claustre, campanar, tot de molta vàlua.

18.– St. Valentí (Les Cabanyes) A.P.
Portalada i campanaret. Pintures murals tardanes. Mosaic romà de baixa època.

19.– St. Sadurní (Castellví de la Marca) A.P.
Absis molt ben conservat i torre - campanar.

20.– St. Pere Sacarrera (Mediona) A.P.
Arcades de tendència pre-romànica. Absis llombard.

21.– St. Esteve de Moja (Olèrdola) A.P.
Campanar de 4 vessants amb finestres geminades.

22.– St. Joan Samora (St. Llorenç d'Hortons) A.P.
Portalada. Pica baptismal.

23.– St. Benet d'Espiells (St. Sadurni d'Anoia) A.P.
Campanar de 4 vessants amb finestres

24.– St. Marçal (Torrelavit) A.P.
Conjunt de tres absis, de planta trevolada. Cimbori i arcs interiors, molt interessant.

25.– Nostra Dona del Priorat (Banyeres) B. P.
De dues naus amb absis, voltes de canó.

26.– Nostra Senyora del Remei (Santa Oliva) B.P.
Espadanya. Parets laterals.

27.– St. Salvador (El Vendrell) B.P.
Obra de factura molt primitiva i senzilla.

28.– St. Esteve d'en Llopart (Castellet i la Gornal) G.
De planta trevolada amb tres absis, restes de pintures murals.

29.– Sta. Magdalena (El Pla) A.P.
Interessant cimbori. Dos absis llombards. Restes de pintures al fresc amb motius geomètrics. Obra de gran envergadura.

– Conserven vestigis

30.– St. Marc de les Cunilleres (Castellví de la Marca) A.P.
31.– St. Joan de la Massana (Font-rubí) A.P.
32.– St. Pau de Grabuac (Font-rubí) A.P.
33.– Santa Magdalena del Puig (Gelida) A.P.
34.– St. Joan de Conilles (Mediona)
35.– St. Joan de Viladellops (Olèrdola) A.P.
36.– Santa Magdalena de Pontons (Pontons) A.P.
37.– Parroquial de St. Pere (St. Pere de Riudebitlles) A.P.
La portalada.

38.– Sta. Margarida (Els Monjos) A.P.
Portalada amb dos capitells. Porxo.

39.– Sta. Maria de Penyafel (Els Monjos) A.P.
40.– La Sanabra (Els Monjos) A.P.
Fàbrica molt interessant, potser la millor capella romànica del Penedès.
41.– La Bleda (Els Monjos) A.P.
42.– St. Joan de Torre-Ramona (Subirats) A.P.
43.– St Pau d'Ordal (Subirats) A.P.
Pica baptismal d'immersió. Tomba antropomorfa.

Capella de
Sant Benet d'Espiells
amb el seu campanar del
segle XII perfectament
conservat
(Sant Sadurní d'Anoia)

Vista general de la capella de St. Pere Sacarrera (Mediona) Segle XI.

44.– Sta. Maria de Lavit (Torrelavit) A.P.
45.– Capella de Sant Joan (Vilafranca) A.P.
46.– Església de Sant Francesc (Vilafranca) A.P.
47.– Basílica de Santa Maria (Vilafranca) A.P.
48.– Capella de Bellver (Vilobí) A.P.
49.– Capella dels Dolors (L'Arboç) B.P.
50.– Parroquial de Llorenç (Llorenç del Penedès) B.P.
Interessant pica baptismal d'immersió
51.– St. Cristòfol (Cunit) B.P.
52.– St. Marc (El Montmell) B.P.
53.– Santa Maria (Santa Oliva) B.P.
54.– Santa Marta (Olesa de Bonesvalls) G.
55.– San Pere de Bell-lloc (St. Pere de Ribes) G.
56.– Sta. Marina (St. Jaume dels Domenys) B.P.
57.– Parroquial de la Gornal (Castellet i la Gornal) G.
58.– St. Pere de Lavern (Subirats) A.P.
Pica baptismal d'immersió.
59.– Parroquial de St. Cugat (St. Cugat Sesgarrigues) A.P.
60.– St. Bartomeu (Albinyana) B.P.

Ruïnes

61.– Sant Andreu de l'Abellà (Font-rubí) A.P.
62.– Sta. Maria d'Orpinell (Mediona) A.P.
63.– St. Domènec (St. Pere de Riudebitlles) A.P.
64.– St. Llorenç (Els Monjos) A.P.

C) ESTABLERTES A LA VORA DE MASIES

– En bon estat

65.– Verge del Vinyet (Castellví de la Marca) A.P.
66.– St. Viçenc de Can Sardà (Font-rubí) A.P.
Gran portalada. Pica d'immersió.
67.– St. Sepulcre (Olèrdola) A.P.
Capella circular, única al Penedès i una de les poques que es troben al país. Interessants pintures murals romàniques.
68.– St. Joan de Lladó (St. Martí Sarroca) A.P.

69.– St. Joan de Salerm (Subirats) A.P.
70.– Sta. Maria dels Horts (Vilafranca) A.P.
71.– Sant Miquel de Segur (Calafell) B.P.

Conserven vestigis

72.– Sta. Maria de la Llinda (Avinyonet) A.P.
73.– St. Andreu (Castelliví de la Marca) A.P.
74.– Santa Anna (Mediona) A.P.
75.– Sta. Margarida d'Agulladols (Mediona) A.P.
76.– St. Miquel de Pontons (Pontons) A.P.
77.– Capella de la Baronia (St. Martí Sarroca) A.P.
78,– St. Ponç del Papiol (L'Arboç) B.P.
79.– St. Antoni de la Llacuneta (L'Arbós) B.P.
80.– St. Joan d'Enveja (Vilanova i la Geltrú) G.

Ruïnes

81.– Sta. Magdalena (Avinyonet) A.P.
82.– St. Salvador de Pontons (Pontons) A.P.
Capella troglodita.

notes:
entre parèntesis, indiquem el municipi a la qual pertanyen.
A.P. Alt Penedès
B. P. Baix Penedès
G. Garraf.

Fotografies de Montserrat Costa Vila, i l'autor.

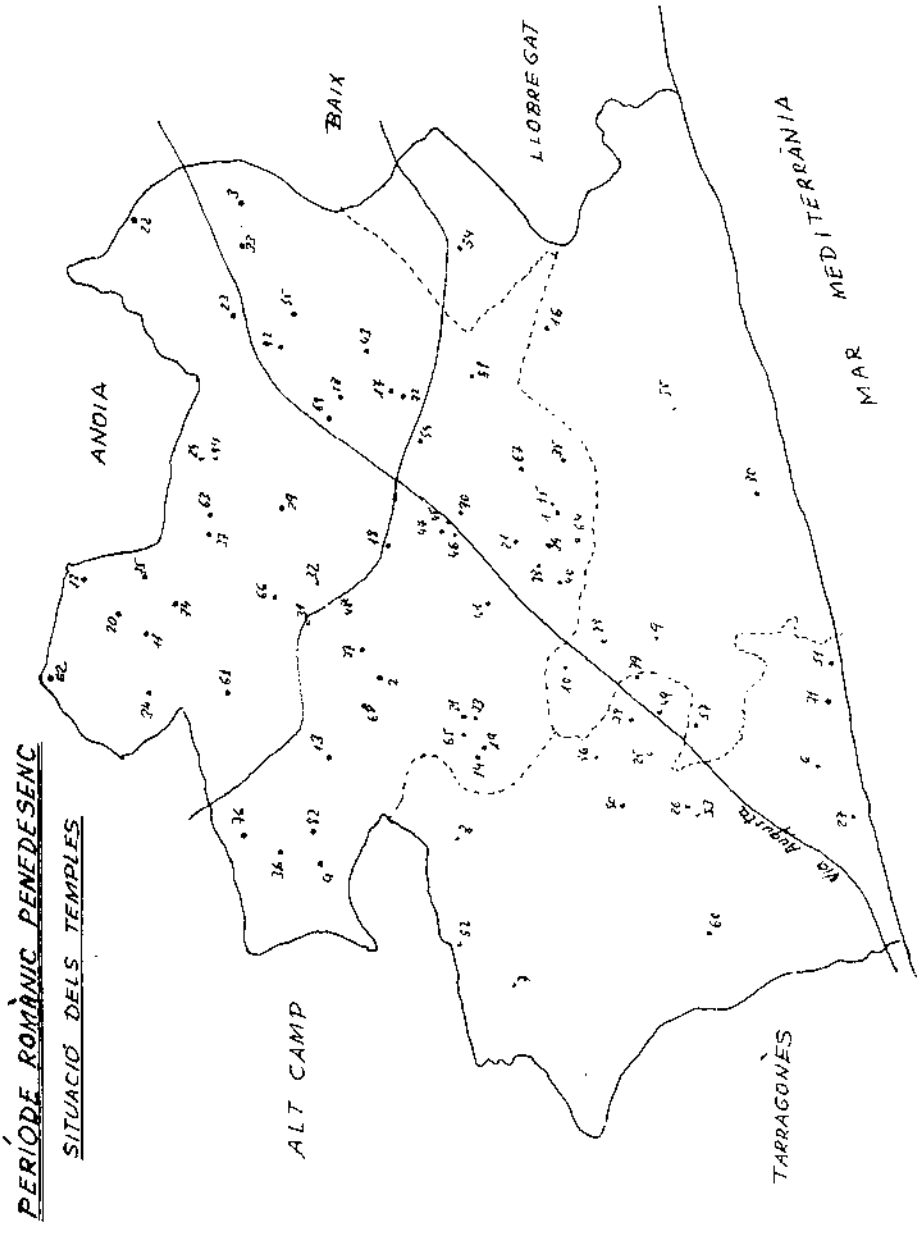
PERÍODE ROMÀNIC PENEDESENC
SITUACIÓ DELS TEMPLES
ANOIA
BAIX
LLOBREGAT
MEDITERRÀNIA
MAR
ALT CAMP
TARRAGONÈS
Via Augusta

BIBLIOGRAFIA DEL TEMA ESMENTAT.–

Carafí i Morera, E., Civil i Vallès. J. Cinc esglésies Gelidenques Barcelona 1972.

Ferrer-Dalmau, August. Reculls històrics de l'edat Mitjana de Pontons. Pontons 1971.

Martí, Jaume. Estudi de l'església romànica del Pla del Penedès. Sense data.

Brasó i Vaquès, Miquel. El Priorat de Banyeres. Revista el Cérvol núm. 40 - 1968.

Ramon i Vidales, Jaume: Vendrell històric, 1933.

Santamaria i Mestres, L. Calafell inèdit. Parròquia de Calafell, sense data.

Els Castells Catalans. Editorial Dalmau. Volum III, pàg. de la 631 a 964. Barcelona 1971.

Cuesta, Pere. L'Església romànica de Sant Martí Sarroca. Ed. Artes tudi. Barcelona 1976.

Planes. J. Antics convents, esglésies i capelles de Vilafranca. Vilafranca 1948.

Viguè, Jordi. Les esglésies romàniques catalanes de planta circular i triangular, pàg.17 a 54. Barcelona 1975.

Llorach S. i Costa M. L'art romànic al Penedès i al Garraf. Inèdit 1976.

Palomeque Torres, A. La Iglesia románica de Montmell. Vilanova i la Geltrú 1956.

Fàbregas Grau, Angel. Santuarios marianos de Barcelona, historia leyenda y folklore. Barcelona 1954.